

Sevda XƏLƏFOVA
Kitabxana resursları və informasiya axtarış sistemləri
kafedrasının baş müəllimi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

KİTABXANA FONDUNUN FORMALAŞMASI: İDEYASI, ANLAYIŞI VƏ İNKİŞAFI

Kitabxana fondunun formalaşması- fondşünaslığın son illər yeni elmi təhlil tələb edən əsas problemlərindən biridir. Bu mövzu həm nəzəriyyəçilərin, həm də praktiklərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Çünki bu sahədə təxirə salınmadan baxılmasını tələb edən bir sıra suallar yaranmışdır. Fondun formalaşmasının tədqiqat problemlərinin işıqlandırıldığı və analiz olunduğu icmal xarakterli ümumiləşdirici işlərin az olması kitabxana işçilərinin informasiya alma səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (7).

1920-40-cı illərdə A.A. Pakrovski, L.B.Xavkina, V.N.Denisyev, A.N. Barabaşov və s. alimlər tərəfindən fondşünaslıq fikrinin yaranması, tarixi və inkişaf mərhələləri təhlil edilmiş, ümumiləşdirilmiş və əsərlərində öz əksini tapmışdır. 1950-70-ci illərdə kitabxana fondunun formalaşması və inkişafı sahəsində Y.V.Qriqoryev, T.D.Aydenberq, K.L.Varonko, N.S.Kartaşov və başqaları əvvəlki fondşünas alimlərdən müəyyən qədər irəli getmiş, onların fikirlərinə əlavələr etmişlər. 1980-90-cı illərdə isə uzun müddət kitabxana fondunun formalaşmasının nəzəri problemləri ilə məşğul olan müəlliflərdən professor Y.N.Stolyarov, V.İ.Tereşin, A.V.Markina, V.V.Şilov, T.A. Jdanov, İ.S.Pilko, respublikamızda isə professor A.A.Xələfov, M.M.Həsənov, A.Əliyev və başqaları bu işin təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşlər.

Kitabxana fondu haqqında təlimin işlənməsində əsas rol Y.V.Qriqoryevə (1899-1973) məxsusdur. “Kitabxana fondunun formalaşması” anlayışı 1960-cı illərin sonunda Y.V.Qriqoryev tərəfindən sənədləri sistemləşdirilmiş topla, daha dəqiqi, kitabxana fondu şəklinə salan bütün texnoloji prosesləri özündə əks etdirən ifadə kimi düşünülərək elmi dövriyyəyə buraxılmışdır. Bu, kitabxana fonduna sistem şəklində yanaşmanın ortaya çıxmasında, eləcə də kitabxana fondunun formalaşması nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynadı. Kitabxana fondşünaslığının görkəmli banisi sayılan Y.V.Qriqoryev 50 ilə yaxın müddətdə kitabxanaşünaslıq problemlərinin işlənməsi ilə məşğul olmuş,

kitabxana fondunun formalaşmasının müxtəlif nəzəri və təcrübi məsələlərinə dair 30-dan artıq iş çap etdirmişdir. Dağınıq tədris qaydalarının “Kitabxana fondları” mükəmməl ali məktəb kursunda birləşdirilməsində də onun mühüm xidmətləri olmuşdur (10).

“Kitabxana fondlarının təşkili” anlayışının geniş şəkildə təşəkkül tapması 1950-ci illərin əvvəlinə təsadüf edir. Həmin vaxtlar Y.V.Qriqoryevin indinin özündə də məşhur olan eyni adlı kitabı çapdan çıxmışdı. 1955-ci ildə geniş “kitabxana fondları” anlayışı meydana çıxdı. Bu termin “kitabxana fondunun təşkili” anlayışını “komplektləşdirmə” və “məzmun” anlayışları ilə birgə ehtiva edirdi.

Bu sahədə keyfiyyətli sıçrayış 1973-cü ildə baş verdi- Y.V.Qriqoryev bütün bu prosesləri “formalaşma” anlayışı altında birləşdirdi. Və onun “Kitabxana fondunun formalaşmasının nəzəri əsasları” kitabı fondşünaslığın inkişafında əhəmiyyətli təkan oldu, Y.V.Qriqoryev ilk dəfə olaraq sistemli yanaşmanın tətbiqinin mümkünlüyünü bəyan etdi, kitabxana fondunun yaradılması və qorunması üzrə bütün proses və əməliyyatları birgə götürməklə bu yanaşmanı təcrübədə reallaşdırdı.

Y.V.Qriqoryevin əsas nəzəri nailiyyəti fondun komplektləşdirilməsi və təşkilinin (onun təbirincə desək, uçot, işlənmə, yerləşdirmə, qorunma), habelə idarə olunmasının ümumi prinsiplərə əsaslanan və vahid tələblərə tabe olan vahid sikl olmasını sübut etməsindən ibarətdir. Bu traktovka sayəsində kitabxana fondu haqqında təlim bütövlük, mükəmməllik qazandı və qəti olaraq kitabxanaşünaslığın müstəqil bölməsinə çevrildi. Y.V.Qriqoryev kitabxana fondunun mahiyyətini müəyyənləşdirdi, bu anlayışın geniş və dar planda miqyasını, kitabxana fondunun fərqləndirici cəhət və xüsusiyyətlərini, onun formalaşmasının ümumi prinsiplərini (o vaxta qədər yalnız komplektləşdirmə prosesinin prinsipləri işlənmişdi) səciyyələndirdi. Müasir dövrdə onlardan daha əhəmiyyətli ilk dəfə olaraq əsaslandırılmış fondun tərkib və həcmnin kitabxananın vəzifələrinə və onun oxucularının tələblərinə uyğunluğu prinsipidir. Müəllif bəzən uyğunluq prinsipinə qanun kimi baxırdı.

Kitabxana fondunun formalaşması nəzəriyyəsinə daha bir ideya fondların vahid formalaşma prosesinin bir-biri ilə bağlı olan və dialektik birlikdə çıxış edən üç mərhələyə (komplektləşdirmə; kitabxananın komplektləşdirmə üzrə işinin təşkili və idarə olunması; fondların cəmiyyətin yeni tələblərinə daim uyğunluğunun təmin edilməsi əsasında təşkili) ayrılması haqda Y.V.Qriqoryevin təklifi oldu (6). aha dəqiq desək, fondun komplektləşdirilməsi, fondun təşkili və fondun idarə

olunması. Bu dəyərləndirmə uzun illər olduğu kimi qəbul edilmiş və ali məktəb dərsliyinə (Y.N.Ctolyarov, “Kitabxana fondu”, 1979) daxil edilmişdir (9).

Sonralar bəzi kitabxanaşünaslar (V.İ.Tereşin, A.V.Markina, Y.N.Stolarov, V.V.Şilov) kitabxana fondunun formalaşmasına dair proseslərə daha dərindən, detallı şəkildə və bir qədər də qeyri-ənənəvi baxış bucağından yanaşsalar da, bu məsələdə hələ də yekdil rəyə gəlinməmişdir.

Y.N.Stolyarovun 1991-ci ildəki “Kitabxana fondu” (9) adlanan ali məktəb dərsliyində isə kitabxana fondlarının formalaşmasının texnoloji sistemi aşağıdakı proseslərə bölünmüşdü: kitabxana fondlarının modelləşdirilməsi, komplektləşdirmə, sənədlərin uçotu, sənədlərin işlənməsi, sənədlərin yerləşdirilməsi, sənədlərin qorunmasının təmin olunması, sənədlərin çatdırılması, informasiyanın analizi.

Y.V.Qriqoryevin davamçıları onunla əsasən razılaşsalar da, fondun formalaşması prosesinin mərhələlərə bölünməsi ideyasından imtina etdilər. Məsələ ondadır ki, “təşkil” anlayışı bütün bu mərhələləri özündə birləşdirir: həm komplektləşdirmə, həm də idarə olunma təşkil edilə bilər; idarəetməyə həm komplektləşdirmə, həm də fondun formalaşmasının sonrakı prosesləri aiddir. Beləliklə, idarəetmə özlüyündə ayrıca mərhələ olmayıb, kitabxana fondunun formalaşmasının bütün proses və mərhələləri ilə paralel həyata keçirilir. Görünür, problemin həlli bir qədər də vaxt tələb edir. Y.V.Qriqoryevin təsəvvürlərinə görə, idarəetmə fondun oxucular tərəfindən istifadəsinin nəticələri bəlli olduqdan sonra başlayır. O, nəticə dedikdə, təkrar seçməni və fondun fasiləsiz diferensiasiyasını nəzərdə tuturdu. Y.V.Qriqoryev kitabxana fondunun yoxlanılmasını ikinci mərhələdən üçüncü mərhələyə keçirmişdi. Bunlar “idarəetmə” bölməsini öz məzmunu ilə tamamlamaq cəhdləri olmaqla çox qiymətlidir. Baxmayaraq ki, burada bir sıra dəqiqləşdirmələrə də ehtiyac vardı. Belə ki, ikinci seçməyə tək cə nəticə deyil, həm də idarəetmə vasitə kimi baxılmalıdır. Eyni ifadələri birinci seçim haqqında da demək olar. Üstəlik, onları bir-birindən ayırmaq, ayrı-ayrı mərhələyə aid etmək olmaz. Çünki onlar qarşılıqlı əlaqədə mövcuddurlar.

Xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, Y.V.Qriqoryev fondşünaslıqda idarəetmə aspektinin işlənməsinin vacibliyini əsaslandırdı, ümumi kitabxanaşünaslıqda “kitabxana menecmenti” adlanan konsepsiyanın meydana çıxmasından bir qədər əvvəl bu aspekti işləməyə başladı.

“Kitabxana fondlarının formalaşmasının nəzəri əsasları” Y.V.Qriqoryevin kitabxana fondşünaslığı sahəsində yaradıcılığının zirvəsi idi. Bu əsər kitabxanaşünaslığın bu bölümündə əhəmiyyətli nailiyyətləri ümumiləşdirir, eyni zamanda onun inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başladığına dəlalət edirdi.

Elmi ədəbiyyatda kitabxana fondlarının formalaşması prosesləri haqqında bir neçə tərifə rast gəlmək mümkündür. Y.V.Qriqoryevin tələbəsi və davamçısı hesab edilən Y.N.Stolyarovun “Kitabxana fondu” dərslərində aşağıdakı tərif verilmişdir: “Formalaşdırma dedikdə, kitabxana fondunun yaradılması, daimi inkişafı və işlək vəziyyətdə saxlanması nəzərdə tutulur.

Kitabxana işi üzrə terminoloji lüğətdə (“Kitabxana işi. Terminoloji lüğət”, M., 1997) “Kitabxana fondlarının formalaşması” anlayışına daha dolğun tərif verilir: “Kitabxana fondunun yaradılmasına və inkişafına yönəlmiş proseslərin məcmusu komplektləşdirmədən, fondun təşkili və idarə olunmasından, eləcə də çap məhsullarının və digər materialların çıxarılmasından ibarət olub, kitabxananın növündən, oxucuların tərkibindən, sayından və maraqlarından, oxucu məhsullarının buraxılmasından, elm və istehsalın informasiya tələbatlarının inkişafından asılıdır”.

Kitabxana fondlarının formalaşması fasiləsiz prosesdir. Bu proses kitabxana mövcud olduqca davam edir. Fondun formalaşması üzrə iş kitabxananın bir çox əməkdaşlarının fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Kitabxana fondunun formalaşması kitabxanaçıdan kitabxana qarşısında duran tapşırıqları dəqiq bilməyi, istifadəçi kontingentini daim öyrənməyi, onların tələbatlarını, maraqlarını, ədəbi zövqlərini, stimullarını və sənədlərə yanaşma motivlərini bilməyi tələb edir.

Kitabxana fondlarının texnoloji cəhətdən formalaşması fondun ideal obrazının və ya modelinin müəyyənləşdirilməsindən başlayır. Növbəti mərhələ sənədin əldə olunması, seçilməsi və ya komplektləşdirmədir. Daha sonra sənədin uçuğu, işlənməsi, yerləşdirilməsi, qorunması və oxucunun tələbi ilə çatdırılması gəlir. Bu proseslərin gedişində informasiya daim analiz olunur və analizin nəticələrinə uyğun olaraq ona korrektələr edilir.

“Kitabxana fondları” sistemi üçün kitabxana fondlarının formalaşmasının əhəmiyyəti ondadır ki, fondun, demək olar, bütün səciyyəvi cəhətləri məhz və yalnız onun formalaşması nəticəsində yaranır. Fondun

keyfiyyəti və böyüklüyü isə kitabxananın sonrakı fəaliyyətini şərtləndirir.

1960-cı illərdə yeni informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi və sürətlə tətbiqi nəticəsində kitabxana fondları və bütövlükdə kitabxanalar üzərində ciddi təhlükə yarandı. İnformasiyanın telekommunikasiya vasitələri ilə ötürülməsi imkanı, qeyri-ənənəvi sənədlərin inkişafı “kitablırsız kitabxana” konsepsiyasını ortaya çıxardı ki, bu da sonradan “kitablırsız, oxucularsız, kitabxanaçılarırsız kitabxana” iddiasına qədər yüksəldi. Zamanın yeni çağırışına bir çox kitabxanaçılar çap yarıdıcılığı ilə işləməyin prinsipial xüsusiyyəti və sənəd növü olaraq kitabın üstünlüklərini əldə əsas tutaraq kitabxanaları kompüterləşmədən kənar da qoymaq cəhdi ilə cavab verdilər.

Bunun nəticəsi olaraq kitabxanalara alternativ sənəd-kommunikasiya institutları meydana çıxdı. Yeni yaradılmış informatika elminin nəzəriyyəçiləri kitabxanaşünaslığın arxaikliyini sübut etməyə çalışdılar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə isə, xüsusən ABŞ-da bu cür kəskin konfrontasiya yox idi, diskussiyalar kitabxanaşünasların öz aralarında aparılırdı. Onlar yeni informasiya texnologiyalarının üstünlüklərini yetərinə tez qiymətləndirərək, onları səylə tətbiq etməyə başladılar, nəzəri səviyyədə isə integral kitabxana-informasiya elmi anlayışını işləyib hazırladılar.

Sovet kitabxanaşünaslığında, xüsusən fondşünaslığında isə vəziyyət daha dramatik şəkildə inkişaf edirdi. Fondşünaslar informatiklərin tənqidlərindən konstruktiv nəticələr çıxardılar. Bu, hər şeydən əvvəl fondyaradıcı element haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə aid idi. Onlar 1970-ci illərdən başlayaraq kitabxanaşünaslığın predmeti və obyektini haqqında müzakirələrin gedişində sənəd anlayışını qəbul edərək, onu həm termin dövriyyəsinə, həm də ümumi kitabxanaşünaslıq leksikasına daxil etdilər.

Məlum olduğu kimi, kitabxana fondşünaslığında fondların formalaşma sistemində aşağıdakı prosesləri daxil etmək qəbul edilmişdir:

- 1) Fondun modelləşdirilməsi;
- 2) Fondun komplektləşdirilməsi;
- 3) Fonda daxil olan və ya çıxarılan sənədlərin uçotu;
- 4) Sənədlərin xüsusi işlənməsi;
- 5) Sənədlərin fonda yerləşdirilməsi;
- 6) Fondun düzülüşü;
- 7) Onun qorunmasının təşkili;
- 8) Fondun istifadə edilməsi;
- 9) Fondun idarə edilməsi və s.

Bu zaman fondun idarə olunması başlıca yer tutur. O, iki aspekti özündə birləşdirir:

1) Fondun formalaşmasının və inkişafının idarə olunması (həcmində, tematikasında, dolğunluğunda və s.-də əks olunur);

2) Fondun istifadəsinin idarə olunması (kitab verilişi, sorğu, rədd cavabı, uyğunluq indeksi, sitat-analiz və s.-də əks olunur).

Beləliklə, fondun idarə olunması onun formalaşması strategiyasının müəyyənləşdirilməsini, həmçinin onun inkişafı və istifadəsinə uçot və nəzarət olunmasını əks etdirir (7).

1990-cı illərdə fondun formalaşması məsələlərinə dair silsilə məqalələr nəşr olunur. Bu məqalələrdə əsas diqqət aşağıdakı problemlərə ayrılırdı: prioritet oxucu kateqoriyalarının informasiya tələbatlarının dolğun və operativ təmin olunması; fondun nüvəsinin formalaşması və fonda daxil etmək üçün sənədlərin seçim və qiymətlik kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi; komplektləşdirmə proseslərinin avtomatlaşdırılması (naşir və kitab ticarəti təşkilatlarının verilənlər bazasının yaradılması, perspektiv və cari informasiya əsasında ədəbiyyat sifarişlərinin verilməsi); termin sisteminin işlənməsi; komplektləşdirmə prosesində kitabxanaçının rolu və s.

Bu gün fondların formalaşması ilə bağlı kitabxanaların qarşısında bir çox əngəllər dayanır: kəskin maliyyə çatışmazlığı, daxilolmaların həcmnin azaldılması üçün texnoloji hazırlıqsızlıq, komplektləşdirmə üsul və metodlarının konservativliyi, əməyin qeyri-mükəmməl təşkili, milli depozitar mühafizə sisteminin dağılması, nəhəng milli kitabxanaların fondlarına yeni daxilolmaların natamamlığı, buraxılışa hazırlanan və yeni nəşr olunmuş ədəbiyyatlar haqqında tam və dolğun informasiyanın olmaması, məcburi pulsuz nüsxələrdə boşluqların mövcudluğu və s. (11)

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Əliyev A. *Kitabxana fondunun formalaşmasının yeni prinsipləri və onlara müasir baxışlar // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.*- 2001, № 2 (9).- 56-66

2. Xələfov A.A. *Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslük: (üç hissədə).* B., 2001.- 798 s.

3. Həsənov M. *Kitabxana fondunun yaranması, formalaşması və idarə edilməsi: Dərs vəsaiti.*- B.: BDU, 2004.- 143 s.

Rus dilindë

4. *Библиотечные фонды: Учебник для библ. фак. ин-тов культуры, пед. ин-тов и ун-тов / Ю.Н. Столяров и др. М.: Книга, 1979. С. 27—33.*
5. *Васильченко Н.П. Формирование библиотечных фондов // Научные и технические библиотеки 1996. № 5. С. 22—28;*
6. *Григорьев Ю.В. Теоретические основы формирования библиотечных фондов: Уч. пособие. М.: Книга, 1973. С. 47.*
7. *Жданова Т.А. Проблематика научных исследований в области формирования фондов библиотек: некоторые акценты // Научные и технические библиотеки 1999. № 6. С. 3—14*
8. *Пилко И.С. Формирование библиотечного фонда: о терминологии и технологии // Научные и технические библиотеки 1997. № 10. С. 16-25.*
9. *Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник для библ. фак. ин-тов культуры, ун-тов и пед. вузов. М.: Кн. палата, 1991. 271 с.*
10. *Столяров Ю.Н. Сто лет библиотечного фондovedения. // Научные и технические библиотеки .- 2001.- №6.- С 16-46*
11. *Шилов В.В., Эйдемиллер И.В., Тихонова О.В. и др. Проблемы формирования фондов на современном этапе // Библиотековедение. 1996.- № 3.-С.65-78.*

С.А.ХАЛАФОВА

ФОРМИРОВАНИЕ БИБЛИОТЕЧНОГО ФОНДА: ИДЕЯ, ПОНЯТИЕ И РАЗВИТИЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о возникновении идеи формирования, понятии и развитии библиотечных фондов, новшества, внесенные выдающимся представителем библиотечного фондovedения Ю.В.Григорьевым в эту область, комментарии по отношению к Григорьеву его продолжателями и существующие проблемы фондovedения.

S.A. KHALAFOVA

**LIBRARY FUND FORMATION: ITS IDEA, CONCEPT AND
DEVELOPMENT**

SUMMARY

The article is about the creation of idea of library fund formation, its concept and development and it makes comments on the innovations brought to this field by the outstanding researcher of the library fund studies Y.V.Grigoriev and his successors' attitude and existing problems of the fund studies.